

Soltanguly Türkmen

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy şahslar

написано kitapcy | 22 январа, 2025

Soltanguly Türkmen ADY ULY – SOLTANGULY

Taryhyň emri bilen türkmen halkynyň birnäçe görnükli ogullary öz ata-baba watanyndan uzaklarda uly şöhrata eýe bolupdyr. Olaryň birisi-de Hindistanyň taryhynda uly yz galdyran, Kutb şalarynyň türkmen kabylasynyň düýbünü tutujy Soltan Kulydyr.

Bu kabyla 1512-1687-nji ýyllar aralygynda Golkondy dolandyrypdyr. Emma häzirki wagta deňiş bu zehinli, şöhratly serkerdäniň hem döwlet işgäriniň, şahyryň ady onuň ildeşlerine – türkmenlere näbelli bolup galýardy. Türkmen halky Mahmyt şa Bahmaniniň ýegre dosty bolan bu beýik şahs hakynda, onuň amala aşyran beýik işleri barasynda hiç zat bilmeýärdi.

Bijapuryň hökümdary Ybraýym Adyl şanyň köşgünde gulluk eden orta asyr taryhçysy Feriştä Muhammet Kazymyň ýazmagyna görä, Soltanguly «türkmenleriň baharly tiresinden bolup, ol baharly emiri Aly Şeker begiň ganybir neslindendi». «Hindistan atly gudrat» diýen kitapda «Soltanguly Garagoýunly taýpasyndandy» diýip nygtalýar. Ýslam ensiklopediýasynda Soltanguly «Garagoýunly neberesinden bolan türkmen syýahatçysy» hökmünde häsiýetlendirilýär. Görnükli türk taryhçysy Faruk Sümeriň ýazmagyna görä, «Garagoýunlylar döwleti dagandan soň (1468 ý), baharlylaryň bir bölegi Akgoýunly emirlere gulluk etmekden boýun towlap, Horasana göçýär, şol ýerdenem olaryň bir toplumu Hindistana aşyp, Bahmani döwletiniň hökümdarlaryna gulluga durupdyrlar». Olaryň içinde megerem, Soltanguly hem bolan bolsa gerek, çünki Feriştanyň sözlerine görä, ol «Hindistana gelen wagty örän ýaş eken.

Ýöne Soltangulyň Bahmani döwletinde gullukda durup, alyp baran işleri we at-abraýa eýe bolşy hakynda gürrüň etmezden öňürti, onuň öz dogduk ilinden alysdaky nätanys Hindistana geçmegine sebäp bolan ýagdaýlar barada durup geçeliň.

Birnäçe çeşmelere görä, Soltanguly Hemedan ülkesinde ýerleşýän Saadabat ojagynda dünýä inipdir. Eger-de onuň nesil şejeresini

ýedinji arkasyna çenli yzarlasaň, onda onuň Garagoýunly döwletiniň beýik hökümdarlarynyň biri Garaýusubyň çowlugy bolandygyny görmek bolýar. «Tarih-i Muhammedi Kutb şahi» atly kitapda bu nesil şejeresi şeýle tertipde görkezilýär:

«Şazada Soltanguly Öwezgulynyň ogly bolupdyr, Öwezgulynyň kakasy Pirguly, onuň kakasy Elwent bolsa emir Isgenderiň ogludy, emir Isgender öz şejerebaşysyny Nuhuň ogly Ýafetiň nesli bolan Oguz handan alyp gaýdýar».

Öňde ýatlap geçişimiz ýaly, 1468-nji ýylda Garagoýunlylar döwleti synyp, onuň ýerine beýleki bir türkmen döwleti Akgoýunlylar döwleti döreýär. Akgoýunlylar taýpasy Garagoýunlylar bilen köne duşmandylar; sonuň üçin Akgoýunlylar olary rehimsizlik bilen yzarlap başlaýarlar.

«Elwendiň ogly we Isgenderiň agtygy Pirgulynyň parahat adam bolandygy, öz häkimligini güýçlendirmek üçin çalyşmandygy we Hemedan emirleriniň onuň tarapynda durmagy sebäpli Hasan beg diňe Pirgulyny we onuň maşgalasyny aman galdyrdy» diýip H.Şirwany ýazýar.

«Pirguly hakynda gizlin maglumatlary toplap, ol (Hasan beg), onuň hökümdarlygy kabul etmekden boýun towlap, keýpi-sapa we aw etmek bilen meşgullanandygyna göz ýetirýär. Uzyn Hasanyň köşgüne gelen hemedanly emirler-de bu habary tassyklapdyr. Hemedanyň abraýly emirleriniň birisi, öz gyzy Merýem hatyny Öwezgula (Pirgulynyň ogly) beren Mälik Salyh Hasan bege şeýle diýdi:

«Şazadadan (Pirgulydan -B.B.) arkaýyn bolaýyň, Size onuň tarapyndan hiç hili zeledçilikli iş edilmejekdigine biz kepil geçýäris. Hasan beg Hemedan baýaryna ynandy we öz hökümdarlygyny hat üsti bilen Şazada sowgat berdi» diýip, Minorskiý dowam edýär.

Pirguly Jahan şanyň agtygy Hatyja begime öýlenýär. Olaryň iki ogly – Allaguly we Öwezguly dünýä inýär. Öwezguly öňde aýdylyşy ýaly, Mälik Salyh Hemedanyň gyzy Merýem hatyna öýlenýär. «Merýem hatyn bir ogul dogurdy, oňa Soltanguly (Soltan Kuly) diýip at goýdular». Oglanjyk ulalanda, oňa harby

sungaty hem şol döwürlerde döp bolan dürli ylymlary öwredip başladylar. Taryhy çeşmelerde habar berlişine görä, ol mukaddes «Gurhany» we matematika, astrologiýan magiýa (jadygöýlük) ýaly ylymlary örän ýagşy bilipdir. Haçan-da, atasy Pirguly aradan çykanda, Soltanguly 12 ýaşynda eken. Ýöne maşgaladaky betbagtçylyklar 1478-nji ýylda Hasan begiň ölüminden soň, Akgoýunlylar döwletiniň tagtyna onuň ogly Ýakup geçenden soň başlanýar. Ýakup öz kakasyndan hem zabun bolup, Garagoýunlylar neberesiniň galan adamlaryny hem yzarlap başlaýar. Minorskiý onuň ilki bilen Soltangulyň yok etmegi ýüregine düwendigini, çünki, onu Garagoýunly häkimligini dikeltmek üçin baş garşydaşy hasaplandygyny ýazýar. «Tarih-i Muhammed Kutb-şahi»-de şeýle ýazylýar: «Hatda Ýakup Hasan öz münejjimlerine Soltangulyň täleýnamasyny hem düzmegi buýurdy. Şonda olar onuň geljekde hökümdar boljakdygyny aýtdylar.

Şygyr:

Bu Yrak soltanlygyndanl däl,
Hindistanda bolar».

Emma, öz münejjimlerine müňkür bolan Emir Ýakup Soltangulyň yok etmegi ýüregine düwýär. Bu ýowuz habary eşiden Öwezguly öz oglunyň janyny aman gutarmak üçin ony öz dogany Allaguly bilen Hindistana ugradýar.

Käbir möwritnamaçylar olaryň Hindistana iki gezek gelip gidenligini ýazýarlar. Şirwanynyň aýtmagyna görä, ilkinji syýahat Demirgazyk Hindistana bolupdyr. Şirwany «Hindistanyň demirgazygyny ýaşamak üçin amatsy tapyp, öýlerine gaýdyp geldiler» diýip ýazýar. Onuň pikiriçe, ikinji gezek Hindistanyň günortasyna, Dekana sapar edilýär. Olar bu ýeriň Hindistanyň beýleki ýerlerinden has amatlydygyny görýärler.

Ýöne biziň pikirimizçe, hakykata has golaý maglumat «Tarihi Muhammed Kutb-şahi» ýazgysynda, hut Soltangulyň öz agzyndan berilýär:

«Öz taýpamyzyň Akgoýunly döwletine boýun egen pursatyndan soň, men öz ýurdumy häli çagakam, daýym Emir Allaguly bilen

bilelikde taşlamaly hem Hindistana – Dekana gitmeli boldum. Bu ýerde biraz wagt bolup, men öz kakamyň ýanyna – Hemedana dolanyp bardym, ýöne Bahmanylar köşgündäki hezillikli durmuş mende şeýle bir täsir galdyrdy welin, göwnüme men Dekan we Hindistan hakynda öňem hemişe arzuw edip gezen ýalydym».

Soltangulyň Hindistana ikinji sapary Ýezdiň üstünden geçýär, ol bu ýerde özüniň «Ýakyn garyndaşy hem ruhy halypasy Nureddin Nygmatulla bilen duşuşy» Bu keramatly weli kişi Soltangulyň täleýnamasyny tassyklaýar: *«Eý, balam, göwnüňi giň tut, çünki, seniň tutan ýoluň dürsdür. Ähli arzuwyň hasyl bolar. Çünki, Alla saňa we seniň perzentleriňe Hindistanyň ülkeleriniň birini eçilýär».*

Ol şeýle diýip Soltangula birnäçe altyn teňňeleri berýär: «Bu bagtyň gözbaşydyr, indem özüň üçin niýetlenen ýurda sary eglenmän ýola düş».

Onuň ak patasyny alyp, Soltanguly öz daýysy bilen ýollaryny dowam edýär. Olar deňizden geçip, Bidaryň paýtagty – Muhammedabada ýetýärler. Bu sagt Hindistanda Bahmanylar döwletiniň tagtyna Mahmyt şa çykypdy, bularyň duşuşygy «Tarihi Muhammed Kutb Şahi»-de beýan edilýär.

Soltangulyň Bahmanylar döwletine gullukda durmagy we ýokary derejelere ýetmegi Mahmytşa döwründe bolup geçýär. Emma bu wagta çenli, onuň aýdyşy ýaly, 20 ýaşan Soltanguly: «bärde özüm üçin oňat wezipelere ýetip biljekdigimi duýamsoň... men onuň Aly hezretlerine gulluk etmegi ýüregime düwdüm» diýip ýazýar. Bu sözleri eşiden Allaguly ony Mahmyt şa Bahmanyň köşgünde goýup, öýüne dolanýar.

Soltangulyy ilki başda hökümdaryň hususy goragyna gulluga alýarlar, soň Feriştanyň habat bermegine görä, ol «jemgyýetçilik edaralarynyň birine kätip edilip bellenýär».

«Tarih-i Muhammet Kutb şahi»-de Soltangulyň ýokary wezipelere galşynyň taryhy beýan edilýär. Emma, Şirwanyň ýazyşy ýaly, bu maglumat ynandyryjy däldir. Bu maglumata görä «hökümdar bir gün köp sanly wezir-wekillerini, janpenalaryny ýanyna alyp awa-şikara gitdi. Hökümdaryň ýakyn hemşerileriniň awy az bolup, Soltanguly kän aw awlansoň, hökümdaryň oňa syny

düşdi. Haçanda olar paýtagta dolanyp gelende, hökümdar Soltangula altyn-zerli we agyzdyrykly 150 sany arap, türk we yrak atlaryny sowgat berdi. Munuň yzysüre oňa Howas han we Jagir Karangal derejesini berdi».

Bize Soltangulyňyň Kutb al-Mülk derejesini almazyndan öň ony Howas Han Hemedany diýip tanandyklary belli. Ýöne Şirwany ýokarky maglumaty gümürtik hasap edýär, onuň pikiriçe, Soltangulyňyň Bahmanlar döwletinde ýokary gulluk wezipelere ýetmegi diňe bir wakanyň netijesinde däl-de, uzak ýyllaryň dowamynda bolup geçdi we «onuň hökümdaryň öňündäki köp sanly hyzmatlary bilen artdy».

Ferišta Soltangulyňyň ýokary gulluk wezipelere ýetişiniň taryhyny başga bir kesgitli däl arabaglanyşykdaýy şekilde gürrüň berýär. Ol Soltangulyňyň hökümdaryň maşgalasynyň agzalary bilen ýakyn gatnaşykda bolan gul sypatynda suratlandyrýar. Soltanguly matematikadan gowy başyý çykýan sap ýürek adam hökmünde köşkdäki zenanlaryň uly hormatyna eýe bolýar. Aýallar oňa öz pullaryny we hat-peteklerini ynanypdylar.

Şol wagtda patyşalyk ilatyň gün-güzeranyňyň peselmegi zerarly salgytlary ýygnamakda çynlakaý kynçylyk çekýärdi. Ülkelerde tolgunyşyklar ýüze çykýar, ýollar bolsa täjirlerdir syýahatçylaryň janyna we emlägine uly howp salýan ogrudyr garakçylardan doludy. Tolgunyşyklaryň merkezi Telingandy, patyşa ol ýere gozgalaňçylary köşeşdirmek üçin 3-4 müň adamdan ybarat nöker ýollarýar. Hökümdaryň niýetini eşiden Soltanguly köşk hanymynyň üsti bilen özüjiň bu harby topara ýolbaşçy bellänilmegini haýyş edýär. Onuň haýyku kanagatlandyrylýar we ol ýurdy ogrulardan we talaňçylardan arassalap, hökümdaryň göwnünden turýar. Bu bitiren hyzmaty onuň Şihabuddin Mahmydyň ýakyn ynamdar adamlarynyň biri bolmagyna sebäp bolýar.

Ýöne çeşmelerde Soltangulyňyň ady Hindistan wakalarynda ilkinji gezek 08.12.1487 ý. diýen sene bilen baglylykda agzalýar. Ol şonda afakiler toparynyň baştutany hökmünde Düýekany (musulman feodallar – Hindistana öň göçüp baranlaryň nesilleri) dildüwşügi wagtynda Mahmytşa Bahmanyňyň janyny halas edipdir, Mahmytşa oňa bu hyzmaty üçin Mälik Kutb al-Mülk

derejesini berýär we ikinji ministr edip belleýär. Soňraklar Goanyň hökümdary Bahadur Gilýanyň garşysyna guralan gündogar söweşinde ol Mahmytşa wepalylygy üçin Soltanguly Emir al-Umar derejesini alýar we Telinganyň hem Golkond fortunyň (1496) hökümdary edilip bellenýär. Çeşmeleriň güwä geçmegine görä, Soltanguly hut şol wagtdan soň bu ülkeleri özbaşdak dolandyryp başlaýar. Emma onuň haýsy sebäplere görä öz garaşsyzlygyny yglan etmändigini we Soltan Şihabuddin bilen gatnaşyklaryny kesmändigini näbelli bolmagynda galýar. «Hatda soltanlyk derejesine ýetensoňam, ol her ýyl Bidara – Mahmyt şa Bahmanä gymmatbahaly sowgatlar ýollaýardy» diýip Feriştä ýazýar. Golkondyň taryhçylary bolsa Kutb al-Mülküň öz Garaşsyzlygyny diňe Soltan Mahmyt Bahmaniniň ölüminden soň jar edendigini ýazýarlar.

«Tarih-i Muhammed Kutb şah»-a görä, Bahmanylar soltany 1506-njy ýylda aradan çykýar we Kutb al-Mülk şondan 6 ýyldan soň öz garaşsyzlygyny yglan edýär. Eger şundan ugur alsak, ondan garaşsyzlygyň yglan edilen senesi 1512-nji ýyla gabat gelýär. Ýöne S.Nakwi «Tarih-i Kutbia»-da: «Soltan Mahmyt 1518-nji ýylda aradan çykdy we Kutb al-Mülk öz garaşsyzlygyny hut şol ýyl yglan etdi» diýlip ýazylandygyny hem aýdýar.

Muna Golkondyň Masjidi-Safa türbetindäki (mawzoleýindäki) ýazgy hem güwä geçýär. Mawzoleý Kutb al-Mülk tarapyndan 1518-nji ýylda – Soltan Mahmydyň aradan çykan ýylynda gurlupdyr. Türbetdäki ýazgyda «Bu türbet Mahmyt şa Bahmanyň hökümdarlyk eden wagtynda Soltanguly Kutb al-Mülk tarapyndan guruldy» diýen sözler bar.

Şirwany bu ýazga esaslanyp, Kutb al-Mülküň hiç haçan, hatda 1518-nji Mahmyt şa Bahmanyň aradan çykan ýylynda-da özüni patyşa diýip yglan etmändigini ýazýar.

Emma «Tarih-i Muhammed Kutb şah»-iniň birnäçe böleklerini terjime eden J.Briggs şeýle ýazýar:

«Dekan taryhçylaryň köpüsi haçan-da Soltanguly Kutb al-Mülk Muhammednagar şäheriniň düýbünü tutanda, Bijapuryň hökümdary Adyl hem, Ahmednagarly Nyzam al-Mülk ýaly beýleki ähli hökümdarlar özlerini patyşa diýip yglan edenlerinde, onuň

döwletiniň harby baştutanlary oňa tagta çykmagy we özüni Telinganyň patyşasy diýip jar etmegini maslahat berdiler... Olar oňa Ýusup Adyl şa we Ahmet Nyzam şa tarapyndan ýollanan şeýle mazmunly hatlaryň birnäçesini getirip görkezdiler, şondan soň tagta çykmaga razylaşdy... we öz tabynlygyndaky ähli ýerdäki jemgyýetçilik ybadathanalarda 12 ymamyň ady tutulmaly diýip kanun çykardy. Ol Soltanguly Kutb-şa diýen dereje bilen patyşa diýlip ygylan edildi».

Tagt başyna geçip, Soltanguly hindi döp-dessurlarynyň tersine, köşkte öz döpplerini girizýär. Häkimiýeti bolsa öz ildeşlerinden düzýär. Mundan başga-da, ol Yslamy döwlet dini diýip ygylan edýär. Soň Soltangulynyň ähli mirasdüşerleri hem şu ugry bozmandyrlar. Hindiler bilen gatnaşykda Soltanguly ylalaşykly syýasaty alyp barypdyr.

Soltanguly Kutb al-Mülk ýurdy uzak wagtlap üstünlikli dolandyrypdyr we 1543-nji ýylda, taryhy maglumatlara görä, öz ogly Jemşidiň hakyna tutan guly tarapyndan öldürilýär. Jemşit öz kakasynyň tagtyna eýe bolmagy öňden bári arzuw edýän eken. Soltanguly diňe bir ajaýyp harby serkerde we uzakdan görüji döwlet işgäri bolman, ol şahyrana ylhamyň hem eýesi eken. Ol Golkondda XVI asyrdäki özüniň ilkinji edebi dilindäki şekilini taman dolni dilinde ýazypdyr. Dahni dili, megerem, döwletiň hindi musulman ilatlarynyň arasyndaky ilatlarynuň arasyndaky ýygjam gatnaşyklaryň netijesinde döräp, soň kutbşalar neberesiniň ähli hökümdarlarynyň ýazan edebi diline öwürülen bolsa gerek.

Bilbil BABAÝEWA.

turkmensesi_98 Taryhy şahslar